

Данило Н. Баста

„ФАКУЛТЕТСКИ“ МЕДАЉОНИ ДРАГОЉУБА ЈОВАНОВИЋА

I.

Под насловом *Људи, људи...*, у којем се осећа призивак онога што би се могло назвати антрополошком сетом, објављене су до сада три књиге медаљона Драгољуба Јовановића (1895–1977). Прве две, које је поткрај свога живота објавио сâм аутор (прву 1973, другу 1975), обухватају сто два медаљона „умрлих савременика“, док трећа, коју је приредила Надежда Јовановић, садржи деведесет четири медаљона „политичких, јавних, научних и других савременика“ (како је речено у поднаслову).¹ То је, отприлике, тек половина од укупног броја медаљона којих, према саопштењу приређивача из „Уводне напомене“, има око четири стотине укоричених у рукопис обима 1.390 густо куцаних страница текста.

Писање медаљона Јовановић је започео 1948. године у посебним и тешким околностима, на робији у Сремској Митровици, у самици тамошњег Казнено-поправног завода. На деветогодишњу робију осудио га је, искључиво из политичких разлога, Врховни суд НР Србије 1947. године. Са робије је изашао 1955. године и до 1960. успео да оконча писање медаљона.

Поред тога што је био политичар, јавни делатник, борац за добробит наших сељака и радника, Драгољуб Јовановић био је и професор Правног факултета у Београду. Ако се та чињеница има у виду, онда не само да није чудновато него је управо природно што међу његовим медаљонима има и оних које је написао о својим

¹ Драгољуб Јовановић: *Људи, људи... Медаљони 94 политичких, јавних, научних и других савременика*. Приредила др Надежда Јовановић („Филип Вишњић“, Београд 2005). Поднаслов, очигледно, није формулисан ни добро ни срећно. Он је приређивачев, а не пишчев. – Узгред речено, књига је препуна штампарских грешака које знатно отежавају читање, а понекад и изазивају забуну код читаоца.

факултетским колегама. Од објављених медаљона, десет се односи на професоре београдског Правног факултета. (Да ли међу необјављеним има још таквих, то у овом часу јавности није познато.) Два су се наша међу корицама прве књиге *Људи, људи...* из 1973 – један о Слободану Јовановићу, други о Живојину Перићу. Преосталих осам налази се у трећој књизи коју је приредила Надежда Јовановић. Занимљиво је да је двојицу од ових г-ђа Јовановић уврстила у рубрику „Државници и политичари“ – Лазара Марковића и Косту Куманудија. Усталих шест нашло се у рубрици „Научни радници, професори универзитета“. То су: Ђорђе Тасић, Михаило Илић, Михаило Константиновић, Божа Марковић, Бора Благојевић и Јован Ђорђевић.²

Шта је у тим „факултетским“ медаљонима Драгољуб Јовановић рекао о својим колегама? Како је о њима судио? Шта је код њих одобравао, с чим се саглашавао, шта им је замерао, шта приговарао? Какав утисак ти медаљони могу да оставе на читаоца, поготово на онога који је и сâм дошао у прилику да као наставник делује на београдском Правном факултету?

Редови који следе биће посвећени покушају да се на та питања одговори.

II.

Када се исцела, један за другим, прочитају Јовановићеви (објављени) медаљони о његовим факултетским колегама, лако ће се уочити да се у њима, скоро без изузетка, далеко више говори о јавној и политичкој неголи о наставничкој и научној делатности тих људи. То није чудно. Објашњење за такав поступак је надолетак руке: Драгољуб Јовановић је и сâм био у првом реду човек јавног делања и политичке акције, и сâм је превасходно био један од оних „учитеља енергије“ о којима је, под тим насловом, објавио занимљиву књигу³, тако да никако не може бити необично што је, састављајући медаљоне о неким својим колегама са Правног факултета, највећма ишао за тим да дотакне и осветли јавно-политичку страну њихове личности. С друге стране, опет, таквом Јовановићевом поступку увелико је погодовало то што је кудикамо највећи број људи са Факултета, којима је посветио медаљон, играо

² Такво сврставање може изазвати чуђење бар када је реч о двојци – Божи Марковићу и Михаилу Константиновићу. Јер, први је, уз свој професорски позив, био такође политичар, па и министар у влади Душана Симовића 1941 (што у намени каже и приређивач!), док је други био министар без портфеља у влади Цветковић-Мачек 1939–1941, што приређивач исто тако напомиње. Дакле, по мерилима самог приређивача било је разлога да се медаљони о овој двојци уврсте и у рубрику о државницима и политичарима.

³ Упор. Драгољуб Јовановић: *Учишћељи енергије* (Београд 1940).

неку улогу у политичком животу наше земље између два светска рата. Неки су били страначки прваци, неки министри, а један од њих, и то баш онај који се вазда и упорно клонио непосредног политичког ангажовања, био је неко време и председник избегличке владе у Лондону: професор Слободан Јовановић.

О том свом презимењаку Драгољуб Јовановић је писао с приметном наклоношћу и великим поштовањем. За њега је, вели на почетку медаљона, био чуо већ у свом родном Пироту и већ тада, пре читања Слободанових (како га је, попут многих других, фамилијарно звао) дела, знао да је „најбољи српски стилист“, јер је то „казао Скерлић у својој *Историји књижевности*“ (I, 124).⁴ Отуда и назив медаљона: „Слободан Јовановић – учитељ стила“. Њихово познанство почело је у време Првог светског рата, у Солуну 1916. године, и трајало је до 4. априла 1941. године (упор. I, 125). Слободан је подржао младог Драгољуба Јовановића у његовом „загревању за социологију“ и, на основу предочене садржине париске докторске тезе, 1922. године предложио му да с тим радом дође на Правни факултет, „али само за аграрну политику, за шта ће се расписати конкурс“ (I, 125). Када је будући писац медаљона држао своје приступно предавање, „учитељ стила“ је дошао да чује излагање на тему „Социјални дух у економији“. Била је то још једна потврда да је Слободан Јовановић помно пратио рад својих факултетских колега, па и оних најмлађих, као што је и читао оно што објављују, чак и ако је то далеко од дисциплина којима се сâм бавио.

Страсно ангажован на јавној и политичкој сцени, особито се супротстављајући ауторитарном режиму заведеном 6. јануара 1929. године, Драгољуб Јовановић је, разумљиво, замерао Слободану Јовановићу „што се и сам не ангажује, кад види да се не ради добро“ (I, 126). Сметало му је што овај не иде даље од критике људи, што не каже како би они требало да поступају. (То се односило на Слободанов прекор због тога што је Драгољуб Јовановић ушао у Земљорадничку странку.) Слободан се, сведочи Драгољуб Јовановић, бранио овако: „Али ја то не знам! Ја сам публика, а нисам глумац. Осећам кад није добро одиграно, али не бих умео рећи како је требало“ (I, 126). – Друга замерка коју је млађи Јовановић упутио старијем односила се на оснивање Српског културног клуба и на челно место које је у њему имао Слободан Јовановић. Тај Клуб био је камен спотицања између њих већ

4 Наслов Скерлићеве књиге Драгољуб Јовановић је навео непотпуно. Зацело је мислио на његову *Историју нове српске књижевности*, чије је прво издање објављено 1914. године. Скерлић, међутим, није ту рекао да је Слободан Јовановић „најбољи српски стилист“, већ га је, опрезније, назвао „једним од најбољих стилиста српских“. – *Људи, људи...* ће се цитирати тако што ће се римским бројем означавати књига, а арапским страница на којој се налази цитирано место.

приликом његовог оснивања 1937. године, и постао је то у још већој мери после Споразума са Хрватима 1939. године: „Слободану сам ипак изразио своје и мојих другова жаљење што је допустио да његов ауторитет покрива једну недостојну и опасну кампању против Споразума са Хрватима“ (I, 132). Данас, наравно, није тешко закључити који је од двојице Јовановића у тој ствари био далековиднији и у процени стварног стања трезвенији.

Никакве замерке нису могле довести у питање заиста високо мишљење које је Драгољуб Јовановић имао о Слободану, сматрајући га српским Волтером. Тек се тиме у правој светлости показује и у истинском смислу разуме његова (на жалост, неостварена) намера да из Слободанових дела, под насловом „Судови Слободана Јовановића“, издвоји оно што је лично његово и што има трајну вредност. На ту је идеју дошао стога што је био тврдо уверен да је Слободан у својим описима, портретима и анализама, говорећи о другима, на једва приметан начин, узгредно и увијено, давао сопствена мишљења и судове. Тих мишљења и судова, не сумња писац медаљона, има знатно више него што се обично претпоставља. Питање је да ли је баш тако. Јер, Слободан Јовановић је био веран идеалу „безличне“ науке, објективне и вредносно неутралне, и због тога је (да се тако каже) „аскетски“ избегавао да у текстовима отворено саопштава сопствено мишљење. Али, да таквих мишљења, да Слободанових судова и ставова ипак има расутих по његовом обимном делу, па их само треба брижљиво открити и пажљиво издвојити, то је извесно. Било како било, сасвим су умесне следеће речи Драгољуба Јовановића од којих је желео да пође у прикупљању и састављању једне збирке Слободанових мишљења и судова: „Слободан Јовановић се устезао да отворено проповеда, али је имао врло значајних запажања и занимљивих мисли, дао много корисних путоказа новим покољењима, не само за политичку социологију, којом се све више бавио, него и за практичну политику, коју је стално избегавао, а у њу улетео на крају живота“ (I, 128). Треба само додати да се ти „корисни путокази“ протежу на све духовне области којима се Слободан Јовановић успешно и узорно бавио.

Овде не би требало заобићи четири необично занимљиве појединости са самог краја медаљона о Слободану Јовановићу. Прва: кад је престао да буде председник избегличке владе, Слободан Јовановић је, по свој прилици, живео крајње скромно, чак оскудно. „Једна повратница је говорила да му је крпила одело и рубље“ (I, 136). Друга: поводом Слободанове смрти у Лондону 1958. године, „Политика“ је, ситним словима, објавила белешку од десетак редака. „Није могла да бар то не учини за свог најславнијег и најбољег сарадника“ (I, 136). Трећа: аутор медаљона подсећа да је

проф. Слободан Јовановић све часописе и многе књиге поклањао библиотеци свога Правног факултета. Али, после пресуде којом је у процесу Дражи Михаиловићу и он био осуђен на двадесет година робије, његова лична библиотека била је конфискована (где ли су те књиге сада?, да ли су уопште сачуване?), а у јавним библиотекама су његова дела „дуго стојала окренута наопако и била неприступачна публици, да се не би неко саблазнио“ (I, 136). Четврта: године 1956. Правни факултет је уприличио академију стрељаном професору Ђорђу Тасићу. Том приликом, већ тада, „млади социолог проф. Радомир Лукић се ... усудио да узвелича – уз Тасића, Мику Илића, Тому Живановића – и Слободана као нашу правничку и социолошку вредност“ (I, 136).

Не може бити случајно што се у првој књизи *Људи, људи...* налазе један поред другог медалјони о Слободану Јовановићу и Живојину Перићу. Јер, њих двојицу писац медалјона је видео као супротности, те је, врло успешно, прибегао њиховом контрастирању. Због тога се у медалјону посвећеном Перићу налази неколико значајних запажања и о Слободану Јовановићу.

Поступак контрастирања започиње следећом реченицом: „Тешко је замислити два човека који су се више разликовали него шеф јавно-правне и носилац приватно-правне групе наука и катедре“ (I, 137). Разликовали су се безмало по свему – по пореклу, изгледу, језику, начину на који су писали своје научне текстове. Слободан је био син знаменитог српског либерала, једног од вођа Уједињене омладине, професора и министра. Перић је био сељачког порекла, родом из Стублина покрај Обреновца. У Слободану је једно стабло, „сувише оплемењено и разнежено“, дошло до свог декадентног последњег изданка, док је Перић остао „свеж, непобелео и неомекшан сељак ... са вратом и челом избразданим“ (I, 138). У нашој средини, у којој се „животна снага троши сувише брзо“, Слободан је изгледао као странац и Западњак. Па ипак, никада се и ни у чему није отуђио од свог народа и своје земље. Драгољуб Јовановић зацело није погрешно када је рекао да је Слободан „био Европљанин који је по сваку цену хтео да буде Србин“ (I, 138). Знао је светске језике, али је „свој српски неговао најљубоморније“. Није му уопште било стало до тога да своје радове објављује у иностранству – таквих једва да и има у његовој библиографији. С Перићем је друкчије. Није мали број његових радова, особито краћих, који су објављени на великим језицима. Очигледно да је до објављивања на страни држао веома много и у то улагао доста труда. У свом језику, говорном и писаном, није избегавао туђице. Штавише, „кад је говорио, туђа реч му је увек била изразитија“ (I, 138). За разлику од Слободана, који је, тежећи да читаоцу што више олакша посао, углавном изостављао напомене и научну апа-

ратуру, Перић се њима обилато служио, снабдевајући своје текстове опширним белешкама и обимном документацијом, услед чега би основни текст неретко остајао застрт и оптерећен.

Што је Слободан Јовановић био у науци о држави и уставном праву, то је Живојин Перић био у приватном праву, поготово задружном. Занимао се за српску породичну задругу у тој мери да је она, по речима Драгољуба Јовановића, била „средишња област његовог интересовања“ (I, 139). Али будући да је та задруга стала да копни и нестаје, не треба жалити што о том омиљеном предмету његовог научног интересовања Перић, како вели писац медаљона о њему, није створио систематско и потпуно дело. Ипак, оно што је у тој области стигао да уради, остаће значајно „за историју и за социологију, још више за психологију српског народа“ (I, 139). Драгољуб Јовановић није пропустио да помене уистину важну околност да се Перић с научном страшћу бавио и упоредним правом, и да је, поред тога, правио излете у филозофију и социологију. Може се додати – и политичку теорију!⁵ То, дакако, није необично нити неочекивано за некога ко је, као Перић, „давно пре Слободана подлегао дражима практичне политике“ (I, 140). За његово политичко деловање Драгољуб Јовановић, међутим, није имао скоро никаквог разумевања. О томе је написао следеће: „Колико је (Перић – Д. Б.) био луцидан у своме грађанском праву, толико је блудио у политици и заплитао се у партиске кучине“ (I, 140). Перићево политичко аустрофилство, у Србији не само ретко него и презрено, назвао је „изветрелим“, али није без разумевања говорио о Перићевом федералистичком схватању независном од „наше државне стварности“ (I, 140), о његовом искреном и дубоком пацифизму, његовом чврстом републиканском ставу, његовом залагању за Уједињене државе Европе и, не на последњем месту, његовом исповедању хришћанске љубави међу људима и народима. Да је све то подразумевало Перићево одбацивање диктатуре, насиља, концентрације власти и милитаризма, то је јасно само по себи. Не мање се разуме само по себи да је, с таквим уверењима, с таквим опредељењима, Живојин Перић био спреман да узме у заштиту потоњег писца медаљона о њему, из политичких разлога уклоњеног с Правног факултета 1932. године. О таквом Перићевом гесту, достојном сваке хвале, говори ово сведочанство: „У универзитетском пленуму, где су заседавали само редовни професори, бранио ме, 1932. и 1933, од неких професора, често мојих суседа, који су се жалили да се нашом улицом не може проћи од полицајских агената и да ја својим политичким држањем ’брукам универзитет’. Рекао је пред свим професорима, како ме обавестио Кирило Савић: ’Немојте, господе! Г. Јовановић ради оно што би требало да радимо сви кад

⁵ Потврду за то пружа његова књига *Политичке студије* („Геца Кон“, Београд 1908).

бисмо имали потребну храброст. Он не срамоти универзитет, него брани част целог нашег сталежа“ (I, 142–143). Такав Перићев гест је вредан не само да буде забележен и запамћен; он је, исто тако, вредан да, наступе ли сличне околности, буде и поновљен.

Поступак контрастирања Јовановић је применио и у медаљонима о Бориславу Благојевићу и Јовану Ђорђевићу, који су, обојица, били његови студенти, те их је познавао још из њихових младићких дана. Када се ти медаљони – написани сочним језиком, с духовитим обртима и приметном заједљивошћу – узму заједно и прочитају у једном даху, стећи ће се снажан утисак о разликама, тачније: о супрот(ставље)ности те двојице професора који су на Правном факултету после Другог светског рата играли крупне улоге. Опис дубоких разлика између њих налази се на самом почетку медаљона о Бори Благојевићу (упор. III, 207). За означавање својстава личности тог „Ваљевца ужичког порекла“ Јовановић је нашао читав низ упечатљивих речи и израза, али све те речи и сви ти изрази, као што ће се одмах видети, казују једно те исто – животни динамизам, јединствен, неупоредив. Према Јовановићу, Благојевић је крепак, неугасиво млад, кочоперан, покретан, хитар. Он брзо мисли и још брже говори. Код њега се „реченице формирају много брже него што уста могу да изразе“. Он је раноранилац, он буди факултетске служитеље, грди студенте и узбуњује факултет (доцније, када је постао ректор, и универзитет) „чим нешто не иде онако брзо како је он замислио“.

Свему томе је Јован Ђорђевић сушта супротност. Према Јовановићу, тај „Београђанин из старе породице“ јесте стармали, рођен уморан, тром и лењ, „успаван и кад најбудније прати што се ради“, неко ко споро мисли и лагано говори. Склон је да бди ноћу, да „медитира кроз дуванске димове, сањари и шпекулише“, да „пипа пре него што узме“. Тај опис Јована Ђорђевића употпуњен је у медаљону о њему самом. Речи које је Јовановић при том употребио непоновљиве су, па их због тога треба само дословно навести. Ту је Јован Ђорђевић овако насликан: „Сав је кадифен, мекан је без топлоте, гладак без сјаја. Баршунасте су му и очи кафене боје. ... То виолончело има слабе жице и рука лењо и површно клизи по њима. Кадифа од које је саздан Јован Ђорђевић је крхка... Све је код њега слабашно, све у отворено мркој боји. Подсећа на американску вештачку кафу, али нема њену будућу и санубијајућу снагу“ (III, 211).

Истицање разлика и супротности између професора Благојевића и Ђорђевића било је аутору потребно зарад осветљења позадине њиховог односа на Правном факултету. Тек с тим разликама и супротностима на уму, читалац ће бити припремљен за разумевање када прочита да је на факултетским седницама Благојевић „подвргавао систематском мучењу несрећног Јована Ђорђе-

вића“, те да га је, у намери да га увреди и понизи, ословљавао речима „господин декан“ или „господин Јован Ђорђевић“ (упор. III, 208), иако је овај само замењивао декана (проф. Милана Бартоша). По Јовановићевом сведочењу, није било седнице у то време, тј. првих поратних година, а да Бора Благојевић не нађе повода „да дави Јову, да га исмева, да га потцењује“ (III, 209). Јовановић претпоставља да је управо Благојевић тражио од „господина декана“ да „поразговара“ с писцем медаљона уочи расправе о његовом уклањању с Факултета по захтеву Комунистичке партије средином 1946. године, а скоро је сигуран да је баш „Бора био онај непознати глас који ме је известио да се данас од пет држи седница на којој се решава ваше питање“ (III, 209). По свој прилици, проф. Благојевић је био међу онима који су, премда на ту седницу нису ни позвани (!), бранили проф. Драгољуба Јовановића. Истина, касније је за то морао да плати одређену цену. „Кад сам питао моје о Бори после изласка (са робије – Д. Б.), речено ми је да је свој став на седницама факултета морао да плати. Објавио је у једном студентском часопису да је правни факултет током школске године, поред осталих успеха, забележио уклањање народног непријатеља Д. Ј. Нисам се заинтересовао да видим тај напис, али су га моји читали“ (III, 209).

Разуме се, то није спречило Драгољуба Јовановића да истакне Благојевићеве врлине. Поменуо је његову марљивост и речитост, којима је још као студент освајао професоре, да би посебно нагласио његову вештину да помогне људима у невољи. Тако је у Библиографском институту запослио неколико бивших робијаша, а у Институту за упоредно право, на чијем се челу налазио, „неколико правих реакционара или бар критичара данашњег поретка“ (III, 210).⁶ Сенку на тај чин свакако не баца ни околност да је с некима од тих којима је обезбедио запослење био слободни зидар. За Драгољуба Јовановића није било никакве сумње да је Бора Благојевић припадао масонима: „За време рата био је на Бањици као слободни зидар, али то никад не помиње, јер данас не би било популарно; зато не напушта своје масонске везе, ни на универзитету ни у београдском друштву.“ Штавише, он је, каже Јовановић, „у себи удружио масона и комунисту“ (III, 210).

Јовановић се није ближе упуштао у Благојевићев научни рад, али му ту није промакао онај необични динамизам проф. Благојевића који је овако сажео: „Научио је велике језике, читао легитимично, писао обилно, штампао све што је срочио. У објављеним радовима претекао је многе старе професоре. По дебљини својих

⁶ Када је почетком седамдесетих година прошлог века с нашег Факултета био као „морално-политички неподобан“ уклоњен и др Коста Чавошки, проф. Благојевић га је после извесног времена спремно и спретно примио у тај Институт.

уџбеника превазишао је Тому Живановића“ (III, 208). Разумљиво је што су тако обимни уџбеници задавали страх студентима и изазивали невоље код њих приликом припремања испита. Али то је било само у почетку. Студенти су се убрзо снашли тако што су „у сваком другом пасусу нашли једну реченицу која је казивала мисао, ту су подвукли, па су ишли даље. Нису ни морали читати цео пасус, пошто је скоро свака реченица била главна, то јест казивала исто што и све њене сусетке“ (III, 208). Испит би им знатно био олакшан и због једне Благојевићеве особине која им је увелико ишла на руку: „На испиту је сам говорио више него што је захтевао од кандидата“ (III, 208).

Сасвим је извесно да је Јовановићево поређење професорâ Благојевића и Ђорђевића испало у прилог оног првог. У медаљону о њему, крај свих замерки и жаока, ипак се осећа нека, макар и пригушена, наклоност. У медаљону о Јовану Ђорђевићу, међутим, од такве наклоности нема ни трага. Напротив, ту све врви од инвектива, чак и од презира. Да је друкчије, не би се у том медаљону, сразмерно кратком, нашло и онолико деликатних појединости из Ђорђевићевог приватног живота.⁷ Од таквих интригантних појединости далеко су значајнија нека друга Јовановићева сведочења, примерице оно о Јовану Ђорђевићу као штићенику, чак миљенику Слободана Јовановића: „Штитио га је Слободан и то је омогућило да међу првима добије Рокфелерову стипендију за младе научнике. Провео је годину дана у земљи долара и отуда донео федералистичко и демократско убеђење. У том смислу је објавио две књижице у библиотеци Политика и друштво Мике Илића“ (III, 211–212).⁸

Слободанов покровитељски став према Јовану Ђорђевићу није, међутим, ишао тако далеко да би овога отворено узео у заштиту када је био тешко оптужен „да је преписивао из туђих књига“.⁹ У полемику која је тим поводом настала (сам оптужени се држао по страни и није се јавно бранио) Слободан, како сведочи

7 Само је из Јовановићевог нескривеног презира према Јовану Ђорђевићу могла потећи следећа реченица: „Пицаме у којима спава такође су свакако у бојама са много топлоте, да се слажу са очима и са пути.“ Или ова о Ђорђевићевом гласу: „Глас милује и женама обећава велику нежност, ако не и неуморне милоште“ (III, 211). Може се зажалити што је таквим реченицама Јовановић сипао с равни сопственог текста.

8 Свакако има у виду Ђорђевићеве радове: *Контрола уставности закона и америчка демократија* и *Основна мишљања федералне државе*. Поред њих, Јован Ђорђевић је у предатној библиотеци „Политика и друштво“ објавио још два рада: *Јавно мњење и Савремена Кина као држава*. – Ни о једном од тих радова Драгољуб Јовановић није казао ништа ближе и одређеније, баш као што се уопште није осврнуо на научну димензију Ђорђевићеве делатности.

9 Упор. Властимир Петковић: *Истина о „научном раду“ др Јована Ђорђевића* (Штампариа „Луч“, Београд 1940).

његов презимењак, није желео да се умеша, а још мање да је обустави, „јер је волео да гледа како се неко пржи, изучавао како ко реагује, забављао се сензацијом као таквом“ (III, 212). Упитан од будућег писца медаљона шта мисли о „Јовином случају“, Слободан није дао недвосмислен одговор, будући да је Ђорђевића делимице правдао због тога што је користио уџбенике и приручнике, али му делимице и замерао због тога што је „читаве странице просто преводио“ (III, 212). Тај случај, свакако непријатан и зазоран, ипак није помутио Слободанов заштитнички однос према Ђорђевићу. „Слободан је и даље чувао своју слабост за финог и љубазног младог социолога. Били су у вези до краја прве Југославије“ (III, 212). Њихов коначни расанак одиграо се, наводно, на аеродрому у Никшићу са којег су после капитулације чланови Владе, у којој је Слободан Јовановић био потпредседник, одлетели у емиграцију. „Морали су се растати, јер га Слободан није могао увести у авион за Атину и Каиро. Јова је причао о тој тужној сцени. Стари је био жалостан што напушта земљу, млади што остаје под окупацијом“ (III, 212).¹⁰ Током те окупације, коју је провео у Београду, Јован Ђорђевић је био и ухапшен, „а *Ново време* Недићево донело је преко целе прве стране изјаву професора др Јована Ђорђевића пред Специјалном полицијом. Та изјава не мора бити аутентична, али није искључено да је Јова, макар у приватном разговору с неким полицајцем, могао рећи оно што је узето као наслов преко целе стране да су ’Срби један луд народ који стално ради против самог себе’“ (III, 213). Све и да је Ђорђевићу само била приписана, та изјава се у потоњим збивањима, све до најновијих, више пута обистинила!

По ослобођењу, које је сачекао у затвору, Јован Ђорђевић се нашао међу интелектуалцима на које је нова власт и те како рачунала и које је вешто користила за своје циљеве и потребе. Он је имао своју улогу у изради устава и закона писаних „под Кардељевим и Мошиним надзором“ (III, 213). Из чињенице да су га у Комунистичку партију примили тек око 1950. године, Јовановић је с добрим разлогом закључио да је нова власт Ђорђевића држала „на ланцу као кривца који сваког часа може бити позван на одговорност. Том његовом ситуацијом се увелико објашњава његово држање на факултету, особито кад је дошао налог да ја будем

10 То се, међутим, никако не подудара с оним што је, у разговору с новинарем Бором Кривокапићем, испричао сам Јован Ђорђевић. На Кривокапићево питање: „Прича се да сте Слободана испратили све до аеродрома, кад са владом одлази за Енглеску?“, Ђорђевић је одговорио: „Нисам га ја испратио. Ма колико да сам поштовао Слободана, нисам био обавештен о њиховом одласку. Они су отпутовали инкогнито. Разговарали смо последњи пут на Палама, дан-два уочи одласка владе. Једно време смо и спавали у истој просторији.“ Вид. Боро Кривокапић: *Југославија и комунисти*. Адреса Јована Ђорђевића (НИРО Младост, Београд 1988), стр. 189.

уклоњен“ (III, 213). Том истом ситуацијом човека застрашеног до сржи објашњавају се и неки доцнији поступци проф. Јована Ђорђевића, потпуно аналогни с Јовановићевим (другим) уклањањем са Правног факултета.

О сваком професору из „тројке Илић-Тасић-Константиновић која је правила споразум са Хрватима“ (III, 212) Јовановић је написао по један медаљон.

Када је реч о Ђорђу Тасићу, одмах мора пасти у очи да га Јовановић није ценио као научника једнако као што није марио ни његов политички ангажман. Сматрао је да Тасић, кога су привлачиле многе дисциплине, који је стизао да на неколико великих језика прати литературу из права и социологије, филозофије и политике, говори и пише неразумљиво, тешко, несварљиво. „Право је чудо да Србин, још Србијанац, буде до те мере конфузан. Он је успео невероватну ствар: да замрси и Енциклопедију права, која мора бити бистра вода за студенте прве године“ (III, 176).¹¹ Занимљив је однос који је, по сведочењу писца медаљона, према Тасићу имао Слободан Јовановић. Примео је његову докторску тезу, што је Тасићу подигло углед међу професорима и студентима, али га није примио на београдски Универзитет. Заједно са Федором Никићем, још једним Слободановим ђаком, Тасић је морао да се задовољи факултетом у Суботици, а доцније и у Љубљани. На крају је, после тог двоструког заобилазног пута, тако рећи двоструког академског изгнанства, ипак дошао на београдски Правни факултет. – Ни Тасићево ангажовање у Савезу земљорадника, ни у групи „Напред“, ни у изради споразума са Хрватима, није наишло на Јовановићево одобравање. Све је то стало у једну реченицу: „На жалост, није дао скоро ништа ни у практичној политици ни у доктрини“ (III, 177). Написан као суд о Тасићевом ангажовању у оквиру идеологије и политике сељачког покрета, он, заправо, изражава Јовановићев општи став према Ђорђу Тасићу.

Далеко повољније мишљење Јовановић је имао о проф. Михаилу Илићу. Додуше, то се мишљење поглавито, ако не и ислучиво, односило на Илићеву јавну и политичку делатност. Илића је назвао првим формалним републиканцем у предратном Београду (упор. III, 180). Може се рећи да се с Илићевим републиканизмом Јовановић саглашавао начелно и отворено. Са истим симпатијама говорио је о Илићу као човеку стрпљивом, згодном за сарадњу, широком у концепцијама. Одобравао је и Илићево покретање опозиционог недељног листа *Напрег*, листа „добро писаног и марљиво

¹¹ Тасићева конфузност, ако је о њој уопште умесно говорити, имала је и своју другу страну: његова мисао је сва у кретању, у врењу, у трагању. Код њега има много набачених идеја и замисли, али су оне – често, мада не и увек – остале неразвијене, недовршене, без одређеног и јасног облика.

растураног“ (III, 181), баш као и библиотеке „Политика и друштво“ у којој је и сâм пред Други светски рат објавио књижицу *Социјализам и сељаштво*. – Пажњу не може да не привуче опис начина на који је Михаило Илић доведен на Правни факултет и постепеног тока његове факултетске каријере: „Дискретним и вештим настојањем Слободана Јовановића и Косте Куманудија, уз подршку Боже Марковића и тајну помоћ Чедо Митровића, доведен је Илић на споредан улаз на правни Факултет. Почео је као библиотекар, затим је био стварни уредник *Архива за друштвене науке*, док га нису прогурали најпре за ванредног, па за редовног професора. ... Напредовао је полако, али сигурно, јер је на сваком послу био солидан“ (III, 181).

За време окупације, професори Тасић и Илић стрељани су у логору на Бањици. За њихову трагичну погибију Драгољуб Јовановић није успео да нађе уверљиво објашњење. „Можда је био слободни зидар“ – то је, као претпоставку, изнео поводом мученичке смрти Михаила Илића. Медаљон о њему завршио је речима признања и похвале: „Убијен је човек апсолутно позитиван и несумњиво користан. Српска интелигенција изгубила је једног образованог, мудрог и општеног путовођу. Његово македонско порекло, марљивост и истрајност одређивали су га за улогу коју не би могли понети многи који су преживели, па и неки који су заједно с њим страдали“ (III, 182).

Скоро сваки редак медаљона о проф. Михаилу Константиновићу садржи у себи понеку стрелицу ироније. Описујући Константиновића док је био професор у Суботици, Јовановић вели: „Жудео је да дође у Београд, али се није гурао, чак ни чланцима и белешкама у *Архиву*. Још мање је написао знатнију расправу или уџбеник. Размишљао је, гладио своју отменост, мазио своју интелигенцију, штедео своје тело за које је знао да је начето грудном болешћу“ (III, 186). Ако се томе додају и следеће речи, утисак о Јовановићевом изразито ироничном ставу према Константиновићу постаје још јачи: „Мозак му ради непрестано, али више размишља и умује него што асимилује или ствара. Давао се једино на часовима нижући течне и складне реченице. За све друго време, чак и у свом кабинету, чувао се, штедео, чекао, као мачак у запећку“ (III, 182). Према Јовановићу, био је човек јаке интелигенције и слабе воље. Знао је да ће куцнути и његов час. И тај час је заиста куцнуо 1939. године: залагањем Драгише Цветковића, Константиновић, његов некадашњи професор грађанског права, узет је „за једног од стручњака са српске стране“ да ради на правном уобличавању споразума са Хрватима. После је све ишло глатко. Уживајући симпатије кнеза Павла, Константиновић је постао министар. Када је, као члан владе, требало да у другој половини марта 1941. године одлучује о приступању Тројном пакту, захватила га је најтежа криза. Јовано-

вић пише: „Спремио је оставку, подносио је, али је није поднео. Она је нађена у његовој фијоци, али ни код председника владе ни код кнеза“ (III, 187). Рат је провео у емиграцији, не ушавши ни у једну избегличку владу. Међу првима се вратио у земљу, да би већ 11. јуна 1945. указом био преузет на Универзитет. Јовановић признаје да је на Факултету Константиновић доспео у тежак положај када је, по захтеву Партије, требало донети одлуку да он, Јовановић, буде одстрањен. Како је из те ситуације, несумњиво тешке, покушао да изиђе, казују ове речи Драгољуба Јовановића: „Није се борио за мене, као Миливоје Марковић, чак ни као Бора Благојевић, али није дошао на седницу која је преломила штап преко мене. Верујем да је био са онима који су захтевали да ја будем саслушан пре но што ме осуде, али није имао храбрости да седи међу судијама“ (III, 188).

Међу Јовановићевом „факултетским“ медаљонима, онај о проф. Божи Марковићу делује некако најприсније и најтоплије. Разуме се, и тај медаљон је највећма окренут ка ономе што је код Боже Марковића било политичко, а једва ка ономе што је код њега било факултетско. Јовановић је уочио и истакао Марковићеве особине као политичара: конзервативност, борбеност, ширину погледа и доследност. У њему никада није било ни пакости ни љубоморе. Иако „велики Србин“, био је у исти мах „један од првих правих Југословена с ове стране Саве и Дунава“ (III, 204). Искрено опредељен југословенски, веровао је да и Хрвати хоће Југославију, и „утолико му је теже пала Мачекова изјава 1932. да они неће бранити ни само Јадранско море ако се претходно не реши њихово питање“ (III, 203). У Симовићевој влади добио је ресор правде, отишао је у емиграцију која му је, наслућује Јовановић, тешко пала, јер је „одисао дахом Шумадије чисте, сложене и широкогруде“ (III, 204). Наш човек, аутентичан и непатворен – то су, нимало случајно, речи којима се завршава медаљон посвећен Божи Марковићу. – Од факултетских појединости, две су из тог медаљона, зацело, вредне помена: Марковићеве иступи на факултетским седницама „против конфузног и непоштено компромисног Томе Живановића“ (III, 202) и високо мишљење које је о Марковићевом *Кривичном њосџуџу* имао Слободан Јовановић. Писац медаљона дословно наводи оно што је рекао Слободан: „Држим да је најбољи приручник за ђаке дао Божа Марковић: књига му је довољно јасна да се лепо чита и разуме, а материја је довољно тешка да мора да се учи“ (III, 204). Као писца удбеника, Слободан је Божу Марковића без двоумице ставио изнад многих других, чак и изнад себе самог.

Преостала су још два медаљона, оба сврстана у рубрику „Државници и политичари“: један о Лазару (Лазници) Марковићу, други о Кости Куманудију.

Медаљон о Марковићу је скоро у целини посвећен његовом послератном робијању у сремскомитровачком затвору. Оно што је ту речено о Марковићевом држању и односу других робијаша према њему, није достојно да овде буде поновљено. Али не треба прећи преко Јовановићевог казивања о Марковићевом широком знању, мајсторству у грађанском праву, упућености у политичку историју наше земље, способности да пише на разним језицима, тако да је „у затвору одмах на енглеском састављао политичку историју Србије“ (III, 21). Марковићеву писменост и речитост нико није доводио у питање. Због бављења политиком (био је министар у више наврата) напустио је Правни факултет још пре Првог светског рата, али је на њему својствен начин ипак остао присутан, што Драгољуб Јовановић овако посведочује: „И кад њега одавно већ није било на факултету, ђаци су из његових уџбеника учили Грађанско право, јер су били лепо и јасно писани“ (III, 22).¹²

Медаљон о проф. Кости Куманудију, вишеструком министру и једно време (1924–1927) председнику Београдске општине, представља веома успео портрет једног човека коме је била својствена ретка политичка вештина, свеједно да ли схваћена с позитивним или негативним предзнаком. За његову политичку спретност, окретност и снажљивост Јовановић је успео да нађе згодне изразе и занимљиве обрте који читаоца не остављају равнодушним. Могла би се навести многа места с таквим изразима и обртима, али ће, примера ради, бити довољна и следећа три. Прво: „Париски доктор права, добар професор административног, најпознатији Кумануди је у својој земљи измењао више положаја него ма који великаш. Примао се и функција за које се никад није спремао. Али се ни на ком послу није осрамотио. Улазио је помно у сваку струку и сналазио се боље него многи стручњаци“ (III, 57). Друго: „Није се гурао, није тражио ништа, а ипак је стално био на површини. ... Узимао је мандат кад му се сам наместио, чешће с власти, ређе из опозиције, никад у врлетној Србији. Имао је изговор да потиче из јужне Македоније“ (III, 58). Треће: „Одударао је од наше средине. Та средина је размахана, похотљива, нестрпљива, галамцијска. Он је био миран, повучен, благ, са облим покретима и округлим речима. ... Био је вешт као стари лисци, али је његова вештина била сва подземна, сакривена, под глазуrom такта и пажње према свакоме. Умео је да седи на истакнутом пиједесталу, а да никоме не боде очи. Није ми позната успешнија политичка мимикрија“ (III, 58). – Јовановић је са захвалношћу поменуо и да је баш проф. Кумануди, заједно са Слободаном, највише допринео да он дође на

¹² Када је писац овог прилога средином шездесетих година прошлог века полагао испит из грађанског права и том приликом поменуо да је читао и уџбеник Лазара Марковића, одмах је придобио испитивачеву благонаклоност и на испиту одлично прошао!

Правни факултет за доцента и да брзо напредује. „Оба пута они су потписали предлоге.“ О њему као човеку и професору речито говори ова појединост: ништа није ни замерио ни питао када су „тројица из економске групе“, међу њима и Драгољуб Јовановић, „оборили на испиту његовог млађег сина“ (III, 59). Не мање и ова, са самог краја медаљона: „Припадао је групи Слободана Јовановића, али је добро стајао и са шефом супротне струје међу професорима“ (III, 60).

III.

Не може бити никакве сумње да су све три књиге Јовановићевих *Људи, људи...* богат извор за упознавање с бројним лично-стима из јавног, политичког, културног, научног живота, с којима је он долазио у додир. Иако, по природи ствари, сасвим лична и, како се обично каже, субјективна (као да би друкчија уопште могла бити!), та Јовановићева запажања, ти портрети, те скице, та осветљења, укратко: ти медаљони, јесу драгоцено сведочанство о људима који су, у мањој или већој мери, свагда на свој начин, давали печат једном времену крцатом догађајима, времену згуснуте и убрзане историје, наше и европске. Али пишући о другима, сећајући их се, Драгољуб Јовановић – то ваља нарочито подвући – исписивао је и сопствени живот, буран, делатан, у сваком погледу необичан. Преко других и помоћу њих, сликао је и себе. Говор о другима био је, у исти мах, говор о њему самом. Ко буде нашао времена и имао потребе да зађе међу људе његових *Људи, људи...*, наћи ће, неизбежно, и самог Драгољуба Јовановића.

Ако се поглед заустави само на оним Јовановићевим медаљонима који су овде, за ову прилику, названи „факултетским“, неће моћи да се не уочи њихова живописност. Јовановићеве кратке есеје о појединим професорима београдског Правног факултета, његовим старијим или млађим колегама, саткани су језиком сочним и сликовитим. У њима ће се каткад наићи на јеткост, па и заједљивост, али никада на мржњу. Ресантимана нема чак ни тамо где би га оправдано могло бити, чак ни према онима који су учествовали у Јовановићевом уклањању са Факултета. За узврат, постоји читаво обиље тананих запажања и сведочења из прве руке, тако да се Јовановићеве факултетски медаљони једним делом могу читати као прилози за карактерологију личности о којима је писао, као кратки психографски захвати.

Не треба крити: местимице би Јовановићево перо ушло у област бизарних појединости, непоузданих нагађања, злобних оговарања. Ту и тамо је речено нешто што, можебити, није историјски потврђено или чињенично непобитно. Да је у својим медаљонима,

факултетским такође, Јовановић био личан, да је о људима са Факултета писао са *сойсѝвене* тачке гледишта, предодређене и омогућене *власѝиѝим* искуством, изнад свега политичким, много мање професорско-колегијалним – то је излишно и помињати, а немоли наглашавати. Све то, међутим, ни у ком случају не би смело нити требало да буде сметња да се његови факултетски медаљони узму и прихвате као део – свакако невелик, али на свој начин значајан, утолико и незаобилазан – особене хронике београдског Правног факултета.

Пишући о људима са Факултета, Драгољуб Јовановић је понекад умео да буде морални жандарм и неумољив судија. Па ипак, био је, пре свега, искрен, отворен и непоткупљив сведок. А такав би требало да (се потруди да) буде и онај од новијих или будућих професора Правног факултета који се, идући Јовановићевим трагом, можда и подстакнут његовим примером, буде осмелио да испише своје медаљоне о појединим колегама и колегиницама с којима је био у прилици да дели и лепе и ружне стране факултетског живота.